

Іванченко О.М.,
*кандидат юридичних наук,
доцент кафедри загальної теорії права та держави
Національного університету «Одеська юридична академія»*

ЛЕГІТИМНІСТЬ ПРАВА ЯК ОСНОВА ПРАВОВОГО ПОРЯДКУ ДЕРЖАВИ

LEGITIMACY OF LAW AS THE BASIS OF THE LEGAL ORDER OF THE STATE

У статті досліджено теоретичні аспекти легітимності права в контексті її бачення як основи правопорядку держави. Визначено, що легітимність являється ключовою засадою права у аспектах, що в першу чергу стосуються правотворчості, правозастосування, правоконкретизації, які відбуваються під час розгляду різноманітних юридичних справ. Зазначено, що легальність уявляє собою офіційний вид легітимації правопорядку. Під нею розуміється слідування в чітких інституційних межах формальним процедурним нормам стосовно правовстановлення як основної межі законності буття, а також реалізації відповідного нормативного порядку. Наголошено, що принцип формальної рівності робить дійсність права фундаментом його легітимності, в той час як соціальна дієвість норм, котрі формують правопорядок, спрямована на легітимність як причину дійсності права. Доведено, що права людини як морально аргументовані умови її особистих прав і свобод, перебуваючи безпосередньо в площині правопорядку, в цій ситуації набувають універсального характеру потенційного, орієнтуючого параметра дійсності наявних конституційних нормативних порядків за європейським зразком. Визначено, що саме визнання громадянами права і правотворчого процесу й являє собою основу його легітимності. Аргументовано, що норма права являє собою поширений, регулярно застосовуваний і сприятливо оцінюваний зразок поведінки лише тоді, коли вона має статус легітимної, а значить – загальноновизнаної. Доведено, що легітимність у формі визнання права є внутрішньою, суб'єктивною за своєю суттю стороною нормативності, яка проявляється в прийнятній оцінці або ж психологічному схваленні норм права, визначених інститутів і правової реальності в цілому. Зроблено висновок, що легітимність у формі визнання права є внутрішньою, суб'єктивною за своєю суттю стороною нормативності, яка проявляється в прийнятній оцінці або ж психологічному схваленні норм права, визначених інститутів і правової реальності в цілому. Зазначено, що права людини як морально аргументовані умови її особистих прав і свобод, перебуваючи сьогодні безпосередньо в площині правопорядку, набувають універсального характеру потенційного, орієнтуючого параметра дійсності наявних конституційних нормативних порядків за європейським зразком.

Ключові слова: *легітимність права, легітимація права, легальність права, правова ідеологія, правова держава, правопорядок, нормативна система.*

The article examines the theoretical aspects of the legitimacy of law in the context of its vision as the basis of the legal order of the state. It is determined that legitimacy is a key principle of law in aspects of lawmaking, law enforcement, law concretization. It is noted that legality is an official type of legitimation of the legal order. It is understood as following formal procedural norms regarding the establishment of law as the main boundary of the legality of existence, as well as the implementation of the corresponding normative order within clear institutional limits. It is emphasized that the principle of formal equality makes the validity of law the foundation of its legitimacy, while the social effectiveness of the norms that form the legal order is aimed at legitimacy as the cause of the validity of law. It is proved that human rights as morally justified conditions of his personal rights and freedoms, being directly in the plane of the legal order, in this situation acquire the universal character of a potential, orienting parameter of the reality of the existing constitutional normative orders according to the European model. It is determined that it is the recognition of the law and the law-making process by citizens that constitutes the basis of the legitimacy. It is argued that the norm of law is a widespread, regularly applied and favorably evaluated model of behavior only when it has the status of legitimate, and therefore generally recognized. It is proved that legitimacy in the form of recognition of the law is an internal, subjective side of normativity, which manifests itself in an acceptable assessment or psychological approval of the norms of law, certain institutions and legal reality as a whole. It is concluded that legitimacy in the form of recognition of law is an internal, subjective aspect of normativity, which manifests itself in an acceptable assessment or psychological approval of the norms of law, certain institutions and legal reality as a whole. It is noted that human rights as morally justified conditions of their personal rights and freedoms, being today directly in the plane of the legal order, acquire the universal character of a potential, guiding parameter of the validity of existing constitutional normative orders according to the European model.

Key words: *legitimacy of law, legitimation of law, legality of law, legal ideology, legal state, legal order, normative system.*

Постановка проблеми. Легітимність являється ключовою характеристикою права у аспектах, що в першу чергу стосуються правотворчості, правозастосування, правоконкретизації. Це, у свою чергу, свідчить про те, що засади легітимності впливають на усі провідні сфери сьогоденної правової дійсності та процеси життєдіяльності громадянського суспільства у сучасній державі. Змістом зазначених засад буде комплекс тих правових вимог, які пред'являються до відповідних суб'єктів права. Будь-яке декларативне проголошення легітимності не може визнаватися справжньою легітимністю, адже легітимність права – досить складне правове явище, яке має цілий ряд специфічних рис.

Відображаючи цінності права, легітимність самим безпосереднім чином співвідноситься з наявністю правових законів в системі чинного законодавства. Одночасно, являючись відображенням ідей природного права, що характеризуються визнанням особистості, її прав і свобод в якості вищої соціальної цінності, правовий закон утворює фундамент для формування засад легітимності права як умови і режиму ефективного функціонування громадянського суспільства.

Під час осмислення співвідношення легітимності права і існуючого правопорядку, виникає питання про місце, яке посідає розуміння легітимності як особливого стану, режиму правової дійсності, що відображає демократичні компоненти життя суспільства. Вбачається, що стан легітимності дозволяє судити про те, який саме характер притаманний процедурі здійснення права – чи відбувається це на основі свідомості, високого рівня правосвідомості та правової культури або ж у ньому превалюють засади заборон, санкцій та державного примусу. В контексті зазначеного виникає також питання про те, чи означає панування легітимності права одночасно і пріоритет права, і верховенство закону.

Доцільно додатково обґрунтувати тезу і про те, що легітимність не може ототожнюватися з розумінням реалізації права, яка цілком може ефективно відбуватися виключно в умовах антидемократичних режимів, в яких дійсна легітимність не має місця. Крім цього, цілком можливо впроваджувати правові норми у систему суспільних відносин, досягати масової правомірної поведінки та правової результативності і поза легітимністю, що підтверджується досвідом тоталітарних режимів. Усі вищезазначені питання потребують обґрунтованих відповідей, що значним чином актуалізує обрану тематику цієї статті.

Метою статті є дослідження теоретичних аспектів легітимності права в контексті її бачення як основи правопорядку держави.

Аналіз наукових публікацій. Дослідженням теоретико-методологічних аспектів поняття легітимності в сфері науки держави і права займалися такі українські науковці як: Є. Бистрицький, А. Богачов, В. Дудченко, Ю. Калюжна, О. Коваль, В. Кокорський, Т. Кравченко, П. Манжолла, І. Музика, В. Невідомий, М. Неліп, В. Нечипоренко, Ю. Оборотов, С. Олефіренко, О. Петришин, І. Рибак, Т. Сивак, О. Скрипнюк, С. Сливка, Л. Спинка, М. Тур, В. Федоренко, Х. Хвойницька, М. Цвік, С. Шевчук, Н. Юськів, та інші.

Проблеми легітимності як фундаменту права в межах сучасної теорії права досліджували такі зарубіжні вчені як: К. Апелль, Р. Арон, М. Вебер, Ю. Габермас, Р. Дворкін, І. Кант, Д. Лок, Н. Луман, Е. Макінтайр, Т. Парсонс, Д. Ролз, Ж. – Ж. Руссо, Ч. Тейлор, С. Хантінгтон, Х. Хайнінг та інші.

До дослідження теоретичних основ правопорядку держави зверталися такі вчені як: Р. Гринюк, А. Колодій, Ю. Оборотов, П. Рабінович, О. Косілова, А. Крижановський, В. Фадєєв та інші.

Виклад основного матеріалу. Кожен із наявних наразі правопорядків є легітимованим, «узаконеним», легальним. Легальність уявляє собою офіційний вид легітимації правопорядку. Під нею розуміється слідування в чітких інституційних межах формальним процедурним нормам стосовно правовстановлення як основної межі законності буття, а також реалізації відповідного нормативного порядку.

В аргументованій Г. Кельзенем нормологічній моделі права у формі ієрархічної нормативної системи була представлена знеособленість норми, оскільки її дійсність залежала не від зовнішньої волі, а виключно від приналежності до такої системи. Безособовість норми була аргументована також редукуванням самого поняття «держава» до поняття «правопорядок», що означало відмову від теорії персоніфікованого суверена як застарілого явища часів абсолютизму і давало можливість аргументувати необхідність глобального міжнародного правопорядку. За Г. Кельзенем, фундаментом дійсності державних правопорядків, а також міжнародного правопорядку, була задана ним головна норма, яка стала заміною персоніфікованого суверена [1, с. 83].

Принцип формальної рівності робить дійсність права фундаментом його легітимності, в той час як соціальна дієвість норм, котрі формують право-

порядок, спрямована на легітимність як причину дійсності права.

Цінність порядку, який протистоїть хаосу і свавіллю, не може бути причиною критичної дискусії. Незважаючи на це, порядок являє собою правообмежувальний принцип [2, с. 318].

В. Фадєєв вважає, що будь-який правопорядок у підсумку завжди є значущим, тому що його істинність полягає насамперед у функціональній істотності, а нею володіє кожен правопорядок до тих пір, поки існує, підтримується з боку населення. До такого висновку вчений прийшов, «зануривши» право в соціальну реальність, розкриваючи при цьому сенс багатьох парадоксів легітимності права та демонструючи, як саме відбувається протистояння соціальних груп за право кваліфікації соціальних ситуацій як юридично цінних, як відбувається маніпулювання думкою соціуму тощо [3, с. 14]. З цим варто погодитися, бо неможливо отримати розуміння сутності легітимності права у відриві від соціальної реальності.

Соціологія права, що сприймається Р. Алексі, судячи з усього, як позитивістським чином орієнтована дисципліна, якщо і повинна, на його думку, брати участь в апробації запропонованої дослідником теоретичної моделі правопорядку, то лише у сегменті емпіричних показників соціальної дієвості права.

Власну систему правопорядку Р. Алексі формує, виходячи з принципів моральної філософії права, як прихильник «м'якого» інтерналістського неопозитивізму, що спирається на знамениту «формулу» Г. Радбруха [4].

Р. Алексі, як і Г. Радбрух, вважає: якщо норми стають вищими за конкретний рівень несправедливості, то вони втрачають власний правовий характер. Таким рівнем виступають базові права людини, наприклад, право на недоторканність її життя [5, с. 187].

Права людини як морально аргументовані умови її особистих прав і свобод, перебуваючи безпосередньо в площині правопорядку, в цій ситуації набувають універсального характеру потенційного, орієнтуючого параметра дійсності наявних конституційних нормативних порядків за європейським зразком.

Це, власне, і є легітимаційним параметром правовстановлюючої та правозастосовної діяльності.

У суспільстві модерну, де, як ми вже казали вище, домінує світський світогляд, такою сутнісною характеристикою виступає «формальна рівність». Однак ситуацію, де вступають у взаємодію

суб'єкти, що обопільно визнають себе незалежними, зрілими та заможними, можна віднести до легітимного правопорядку, і тільки після цього розділяти його, чітко відокремлюючи імпліцитну легітимність від експліцитної.

З тієї причини, що правові приписи, без сумніву, є одним із типів соціальних норм, для більш чіткого розуміння суті легітимності правових норм потрібно скористатися дослідженнями тих науковців, які вивчали природу значущості соціальних норм у цілому. Це дозволить зрозуміти, з якої причини юридичні правила виконуються здебільшого без примусу. Побічно, таким чином, ми поставимо під сумнів іманентну притаманність праву такої властивості, як примусовість.

Відповідь на питання про природу визнання соціальних норм уперше намагався дати Е. Дюркгейм [6], який досліджував проблему нормативної значущості. Він чітко поділяв технічні правила та моральні норми.

Технічних правил дотримуються через ті наслідки, до яких може призвести їх дотримання або порушення. Порушення ж морального правила веде до конкретної санкції, однак вона не обов'язково призводить до наступної невдачі певної дії. Правила та дії пов'язані між собою завдяки угоді, укладеній в суспільстві. За приклад можна навести феномен, коли в конкретній ситуації за вбивство на особу покладається вища міра покарання, а в іншій ситуації суб'єкт, що його вчинив, удостоюється нагороди. В основі соціального визнання норм лежать санкції, і аргументом тут виступає моральний авторитет, повага, що досить сильно відрізняється від обмеженої аргументації можливості використання сили. Зовнішнім санкціям не потрібно визнання норми, їх єдиний інтерес – її безпосереднє виконання на практиці.

І. Максимов слушно зазначає, що розмежування права і моралі можна провести за такими критеріями:

– за походженням: мораль формується стихійно в ході суспільного життя, має неофіційний характер і не є загальнообов'язковою; право ж має офіційний характер і є загальнообов'язковим;

– за сферою регулювання: мораль поширюється на всі сфери життя людини, включаючи міжособистісне спілкування (кохання, дружбу); натомість право повинно регулювати лише ті найважливіші відносини, які мають суспільне значення;

– за формою вираження: мораль знаходить втілення у традиціях, звичаях, ритуалах, релігійних заповідях, фольклорі тощо; право ж виражається

в нормативних актах та інших офіційно визнаних джерелах права. При цьому право існує у вигляді єдиної узгодженої системи норм, натомість систем моралі в суспільстві може бути водночас декілька;

– за ступенем деталізації: на відміну від норм права, мораль не містить точних, деталізованих правил поведінки, а лише загальний напрямок дій (наприклад, «золоте правило моралі», яке міститься у більшості стародавніх і сучасних етичних систем, вимагає чинити відносно інших людей так, як хочете щоб люди вчинили відносно вас, не розкриваючи конкретні форми таких вчинків).

– за засобами забезпечення виконання: додержання моралі забезпечується внутрішнім переконанням людини у правильності такої поведінки і громадською думкою, а санкціями за порушення моральних приписів є докори сумління і громадський осуд. Натомість право гарантується владним примусом, і порушення правових норм, крім згаданих вище наслідків, тягне за собою також юридичну відповідальність.

Незважаючи на те, що право і мораль є окремими соціальними регуляторами, вони взаємодоповнюють одне одного у досягненні спільної мети [7, с. 4–5].

Зазначимо, що у традиційному суспільстві правові норми не підлягають критиці і сприймаються як даність, якій потрібно підкоритися. У зазначеному суспільстві людина є лише виконавцем норм, які в ньому діють. Саме так у ньому з'являються підвалини правопорядку, існують загальні норми, застосовуються певні санкції, і саме покарання сприймається як безпосередній захист громадського порядку. У співвідношенні легітимності права і правопорядку помітне місце посідає розуміння легітимності як особливого стану, режиму правової дійсності, що відбиває демократичні компоненти суспільного життя.

Вчені Б. Вальденфельс [8] та А. Хоннет [9] присвятили цій темі досить цікаві роботи, вони застосовують у своїх працях так звані феноменологічний підхід. Б. Вальденфельс вважає, що сторонній запит ще не є передумовою ані нейтрального факту, ані функціонуючої на практиці норми [8, с. 188].

Досліджуваний вченими запит, незалежно від бажання, є насамперед ситуативним, уникнути якого просто неможливо. У такій ситуації науковці стикаються з певного роду неминучістю. Проблема полягає в тому, що дослідники можуть певною мірою продумати відповідь, не маючи при цьому чітко поставленого і сформульованого питання.

А. Хоннет у своїй праці «Боротьба за визнання. Моральна граматики соціальних конфліктів» розуміє визнання як «багатошаровий вимір, який притаманний будь-яким міжсуб'єктивним взаєминам, і одночасно оформляє їх нормативно» [9, с. 87]. Як вважає науковець, суспільство існує у формі спільноти виключно за допомогою взаємного визнання. На його думку, соціум має три області взаємного визнання: емоційну, правову та соціальну. Унікальність сфери правового визнання полягає в тому, що у ній людина не має моральних обмежень взагалі [9, с. 94].

Отже, деякі вчені переконані, що двостороннє прийняття у правовій сфері полягає в тому, що людина зі свого боку визнає норми суспільства завдяки безпосередній інтерналізації генералізованого іншого, що є певним нагадуванням про обов'язки суб'єкта щодо соціуму.

Одночасно з цим суспільство визнає за вказаним суб'єктом його невід'ємні права [9, с. 99].

А. Хоннет вважає, що дотримуючись єдиного закону, суб'єкти визнають один одного особами, які при власній автономії володіють можливістю мати раціональний погляд на моральні норми. За словами А. Хоннета, існує лише три основні рівні двостороннього визнання: любов, право та солідарність [9, с. 105]. Такі зв'язки формують фундамент більшості соціальних інститутів. Дослідник вважає, що існує три види зневаги: згвалтування, позбавлення прав та образа гідності.

А. Хоннет вбачає джерело позитивного права в самому злочині – дії, яка руйнує взаємне визнання [9, с. 108].

Так, фундаментом усякого спільного життя людей є обопільне визнання суб'єктами один одного. Мотив же злочину – це у всіх випадках зневага до такого визнання. Потрібно також відзначити, що покарання за злочин майже завжди веде лише до накопичення такого роду зневаги, і тому суспільна напруга через покарання може тільки посилюватися. У підсумку, процес накопичення зневаги неминуче призводить до інституціалізації кожної протестної групи [9, с. 109].

Британський дослідник К. Цурн вважає, що «одна з основних заслуг А. Хоннета полягає в тому, що він, поставивши акцент на формах зневаги і детально їх проаналізувавши, створив умови можливості для виявлення логіки легітимації опору (в тому числі логіки утворення норм і квазі-легітимації злочинних груп)» [10, с. 17].

У цьому зв'язку ми можемо помітити, що проблема визнання є одним із найважливіших елемен-

тів легітимності, що стосується будь-якої нормативної системи. Крім того, стає ясно, що саме авторитет і визнання законів, а ніяк не примус і побоювання санкцій, надає нормам права можливість функціонувати, отже легітимність, беззаперечно, є основоположною ознакою правопорядку.

Присутність примусу як такого можна визначити однією з характеристик права, проте він, все ж, є вторинним і може дати точну характеристику правопорядку, що і відрізняє примус від легітимності, статус якої в контексті права не потребує додаткової аргументації.

Основна характеристика легітимності будь-якої правової системи – це стан правопорядку. Науковці визначають правопорядок як «систему суспільних відносин, будь-яких інших дій, що мають правове значення і здійснюються в суспільстві відповідно до вимог норм права» [11, с. 101].

Своєю чергою, П. Рабінович правопорядок розуміє як «режим (стан) упорядкованості, організованості суспільних відносин, який складається за умов законності» [12, с. 139].

Однак зазначимо, що через величезне розмаїття і неоднорідність соціуму (його мультикультурність) суспільство певним чином фрагментувалося, тому з'явилося поняття «множинна легітимність», а в деяких випадках навіть виник конфлікт легітимності на рівні самої правової системи. Іншими словами, рівень легітимності одного й того самого правового інституту може варіюватися залежно від конкретної соціальної групи.

Науковці наголошують на зацікавленості сучасної держави в легітимності права та власних правових інститутів. Саме визнання громадянами права і правотворчого процесу й уявляє собою основу легітимності держави. Виходячи з цього, підкреслюється, що «обмеження держави правом та забезпечення стабільності конституційного ладу – явища, що суттєво взаємно зумовлюють та взаємодоповнюють одне одного. З одного боку, правове обмеження держави є необхідною передумовою конституційної стабільності, оскільки передбачає безумовне дотримання правових приписів усіма державними інституціями, їх орієнтацію на ті базові суспільні цінності, які зумовлюють сутність конституційного ладу» [13, с. 115].

Однак диктаторські політичні режими нерідко мають спокусу обмежувати особисту свободу власного населення «на користь публічного блага». Спираючись на тезу, що певні правові норми є легітимованими в суспільстві, можна говорити, що несприйняття таких норм і опір щодо

них фактично стане викликом цієї легітимуючій соціальної концепції.

У цій ситуації спостерігається порушення ключового принципу легітимності – добровільності дій громадян. Нині і правознавці, і соціальні психологи все частіше заявляють про поширення такого негативного явища, як професійна деформація свідомості, що насамперед проявляється в підміні ціннісних орієнтирів практичної діяльності посадових осіб органів публічної влади. Досить часто вони розглядають людину, її права і свободи не як головну мету своєї діяльності, а як своєрідну небажану перешкоду, яка заважає виконанню «важливих» державних справ» [13, с. 114].

Загальноправову легітимність можна побачити в певній домовленості фундаментальних верств суспільства стосовно підтримки правопорядку в соціумі. Однак подібне сприйняття соціальної та правової дійсності є нестабільним і перебуває в постійній небезпеці його оскарження, що у певних випадках може закінчитися навіть заворушеннями і кровопролиттям. З цієї причини варто визнати, що основний параметр легітимності тієї чи іншої правової системи – це її стабільність. Крім того, виміряти легітимність якогось правового явища або системи можна тільки після певного часу, що є необхідним для об'єктивного правового аналізу, без політичної заангажованості [14, с. 10].

Якщо трактувати право як один із елементів соціального регулювання, тобто процес формування і затвердження нормативного порядку в суспільстві, який, на нашу думку, забезпечує його самозбереження, то сутнісною характеристикою права можна вважати обопільне визнання правових взаємодій. Право не можна обмежувати «джерелами» формального характеру, іншими словами – видами вираження правової нормативності. До сфери правової реальності входять також суб'єкти права, люди, які за певних обставин потрапили до правової сфери, і їх діяльність, до якої належать також юридичні акти. Але потрібно звернути увагу, що важливою умовою існування права як соціального явища є загальнообов'язковість і здійсненність норм, яких дотримуються суб'єкти, що є носіями певних юридичних статусів.

Як зазначає С. Максимов, «вплив права на мораль виявляється в тому, що право виступає умовою реалізації моральної свободи людини в суспільстві та встановлює межі цієї свободи. У зв'язку з цим одним з найскладніших питань є питання про те, які моральні вимоги повинні забезпечуватись нормами права, а які – ні» [7, с. 6].

Зрозуміло, юристу-практику немає необхідності ставити під сумнів дієвість використовуваної правової норми. Але вищенаведене питання все одно залишається актуальним, якщо юридична наука позиціонує себе як така, що має можливість створювати проєкти поліпшення правової системи. У разі, якщо соціальний ефект від використання конкретної правової норми спочатку є невідомим, то ні аналізувати конкретний порядок ні, зрозуміло, спробувати вдосконалити його неможливо, оскільки правова норма за своєю суттю є соціальною, а нормативність має на увазі під собою поширеність, багаторазове застосування, а також позитивну оцінку зразку поведінки.

Таким чином, можна дійти висновку, що норма права являє собою поширений, регулярно застосовуваний і сприятливо оцінюваний зразок поведінки лише тоді, коли вона має статус легітимної, а значить – загальновизнаної. Легітимність у формі визнання права є внутрішньою, суб'єктивною за своєю суттю стороною нормативності, яка проявляється в прийнятній оцінці або ж психологічному схваленні норм права, визначених інститутів і правової реальності в цілому. Таким чином, можна стверджувати, що легітимність є обов'язковою умовою існування самої норми права, а також нормативності правової системи кожного соціуму.

Висновки. Проблема визнання є одним із найважливіших елементів легітимності, що стоїть перед будь-якою нормативною системою. Стає ясно, що саме авторитет і визнання законів, а

ніяк не примус і побоювання санкцій, надає нормам права можливість функціонувати, отже легітимність, беззаперечно, є основоположною ознакою правопорядку. Через величезне розмаїття і неоднорідність соціуму (його мультикультурність) суспільство певним чином фрагментувалося, тому з'явилося поняття «множинна легітимність», а в деяких випадках навіть виник конфлікт легітимності на рівні самої правової системи. Іншими словами, рівень легітимності одного й того самого правового інституту може варіюватися залежно від конкретної соціальної групи. Норма права являє собою поширений, регулярно застосовуваний і сприятливо оцінюваний зразок поведінки лише тоді, коли вона має статус легітимної, а значить – загальновизнаної. Легітимність у формі визнання права є внутрішньою, суб'єктивною за своєю суттю стороною нормативності, яка проявляється в прийнятній оцінці або ж психологічному схваленні норм права, визначених інститутів і правової реальності в цілому. Таким чином, можна стверджувати, що легітимність є обов'язковою умовою існування самої норми права, а також нормативності правової системи кожного соціуму. Права людини як морально аргументовані умови її особистих прав і свобод, перебуваючи сьогодні безпосередньо в площині правопорядку, набувають універсального характеру потенційного, орієнтуючого параметра дійсності наявних конституційних нормативних порядків за європейським зразком.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ:

1. Kelsen H. Pure Theory of Law. The Lawbook Exchange, Ltd., 2009. 368 p.
2. Dawson A. The social determinants of the rule of law : A Comparison of Jamaica and Barbados. *World Development*. 2013. Vol. 45. P. 314–324.
3. Фадєєв В. Б. Етнокультурні механізми легітимації соціальних інституцій : автореф. дис. ... канд. філос. наук : 09.00.03. Київ, 2000. 18 с.
4. Radbruch G. Rechtsphilosophie: Studienausgabe. C. F. Müller Wissenschaft. 2011. 291 p.
5. Alexy R. Recht, Vernunft, Diskurs. Suhrkamp, 1995. 292 p.
6. Durkheim É. The Rules of Sociological Method and Selected Texts on Sociology and its Method, edited by S. Lukes, translated by W. D. Halls. New York: The Free Press. 1982. 269 p. URL: https://monoskop.org/images/1/1e/Durkheim_Emile_The_Rules_of_Sociological_Method_1982.pdf
7. Максимов С. І. Взаємодія моралі і права // *Суперечності взаємодії моралі і права в сучасному українському суспільстві : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф., 30 трав. 2019 р. / Нац. юрид. унт ім. Ярослава Мудрого*. Харків : Право, 2019. С. 4–7. URL: https://dspace.nlu.edu.ua/bitstream/123456789/16790/1/SB_30-05-2019.pdf.
8. Waldenfels B. Phänomenologie der Aufmerksamkeit. Suhrkamp Verlag AG. 2004. 303 s.
9. Honneth A. The Struggle for Recognition. The Moral Grammar of Social Conflicts. Polity. 1996. 215 p. URL: <https://cristianorodriguesdotcom.wordpress.com/wp-content/uploads/2013/06/honneth.pdf>
10. Zurn C. Axel Honneth (Key Contemporary Thinkers, Bd. 1), Polity Press, London 2015. 257 p.
11. Основи держави і права : навч. посіб. / за ред. А. М. Колодія, А. Ю. Олійника. Київ : Либідь, 1997. 208 с.
12. Рабінович П. М. Основи загальної теорії права та держави : навч. посіб. Вид. 9-те, зі змінами. Львів : Край, 2007. 192 с.
13. Веніславський Ф. Правове обмеження державної влади – необхідна передумова стабільності конституційного ладу. *Право України*. 2010. № 6. С. 108–117.
14. Волинець В. В. Легітимність влади як фактор політичної стабільності суспільства : автореф. дис. ... канд. політ. наук: 23.00.02. Одеса, 2008. 19 с.